

Meervoudig gebruik van kerkgebouwen in Engeland en Duitsland

Een verkenning

In de diverse interviews in dit blad worden allerhande vragen en gezichtspunten aangereikt rond herinrichting, herbestemming of multifunctioneel gebruik van kerkgebouwen in Nederland. Richard Bot richt daarbij straks de blik naar de Rooms-Katholieke Kerk in het buitenland. Waar in die laatste kerk de vragen vooral gaan over herinrichting of afstoting door ontwijding of sloop, kunnen de protestantse kerken vaak nog meerdere kanten op. Uitgebreid of multifunctioneel gebruik zijn daar dikwijls veel creativiteit opwekkende extra mogelijkheden om een kerkgebouw een nieuw elan te geven. Hoewel de Nederlandse situatie -met vanouds een grote dichtheid al dan niet overbodig of te groot geworden protestantse kerkgebouwen- ook in het buitenland vaak als referentie lijkt te worden gebruikt, is het voor onze beeldvorming goed om te kijken hoe in het buitenland met deze materie wordt omgegaan. Dit artikel is een bescheiden verkenning van de praktijk in de Church of England en de Evangelische Kirche Deutschland.

Church of England

De Anglicaanse kerk bekijkt de vragen rondom het gebruik van kerkgebouwen in het kader van een revitaliseringsprogramma van de plaatselijke kerken. Net als in de Rooms-Katholieke Kerk zijn Anglicaanse kerken in de eerste plaats aan de liturgie gewijde gebouwen. Omdat de Anglicaanse kerk een staatskerk is, is dat bovendien nog eens bij wet zo vastgelegd. De wijding van een kerkgebouw door een bisschop is niet alleen een religieuze, maar ook een wettelijke handeling. Toch is er al sinds 1969 wetgeving die het mogelijk maakt om kerkelijke gebouwen te delen, *shared building* genoemd. Men spreekt ook wel van *complementary use* ('aanvullend gebruik') van kerkgebouwen. In 2011 is deze wettelijke praktijk opnieuw en met het oog op de toekomst vastgelegd in het document *Mission and Pastoral Measure* (MPM).

Wat het meervoudig gebruik van kerkgebouwen betreft staat de wet de volgende opties toe, waarbij meteen is vastgelegd onder wiens verantwoordelijk het gebouw valt.

- Vrijwel geheel gebruikt voor de eredienst, met faciliteiten die deze functie ondersteunen (zoals een koffiehoek of een kantooruimte); gelimiteerd ander gebruik (onder 'licentie').
- De belangrijkste functie is de eredienst, maar een deel van het gebouw wordt gebruikt voor andere, aanvullende doeleinden (in een *lease*-constructie). In beide gevallen valt het gebruik onder kerkelijke jurisdictie.
- Het gebouw wordt vooral gebruikt voor andere doeleinden, maar deels ook nog voor een geregelde eredienst. Het gebruik valt onder gemengde kerkelijke en seculiere jurisdictie.

· Het gebouw wordt voornamelijk gebruikt voor andere doeleinden en is gesloten voor de eredienst, maar deels, op occasionele basis, worden er nog diensten gehouden. Het gebouw valt onder seculiere jurisdictie.

· *Reboot*: de kerk is gesloten voor de eredienst maar ondergaat een 'herstart', als *footprint parish* of *extra-parochial place of worship*.

De website van de Church of England geeft een aantal handvatten en praktijkvoorbeelden met betrekking tot het gedeelde of aanvullende gebruik van kerkgebouwen.¹ Die vallen in een tweetal categorieën uiteen:

1. Gedeeld gebruik met andere christelijke denominaties
Dit wordt gezien als een aanbevelenswaardige manier om zowel oecumenische contacten te verdiepen als de zorg voor het kerkgebouw met meerdere groepen te delen. Er zijn informele mogelijkheden, maar ook wettelijke. De *Shared Building Act* uit 1969 maakt deze constructies mogelijk, zolang de plaatselijke bisschop betrokken is en toestemming geeft.
2. Op de gemeenschap gericht, cultureel of commercieel gebruik

In herinnering wordt hierbij gebracht hoe middeleeuwse kerken niet alleen plaatsen voor eredienst waren, maar ook ontmoetingsplekken voor de plaatselijke gemeenschap. Zeker in kleine dorpen waar pubs, winkels en scholen sluiten, is de kerk soms nog de enige plaats waar mensen elkaar kunnen ontmoeten. De kerk zou delen van haar gebouw ter beschikking kunnen stellen om dergelijke voor een gemeenschap belangrijke functies onderdak te kunnen bieden. Steeds geldt daarbij het adagium: hoe meer de kerk wordt gebruikt, hoe makkelijker die te onderhouden zal zijn.

De praktijkvoorbeelden laten zien hoe kerken op een aanvullende wijze kunnen worden gebruikt. Er zijn voorbeelden van kerken die cafés herbergen, speelplaatsen voor kinderen, exposities van lokale kunstenaars, concertpodia en postkantoren.

Voorbeelden

Een bijzonder uitgewerkt en sprekend voorbeeld vond ik dat van St Cuthbert's Church in Copnor (Portsmouth), een kenmerkend te groot geworden gebouw dat uit drie duidelijke gedeeltes bestond. Het oostelijke deel daarvan is omgebouwd tot huisartsenpraktijk, het centrale gedeelte is een gemeenschapscentrum geworden met vier etages, waarin onder meer een kinderopvang, een voorschool en een studiezaal voor studenten een plaats heeft, het *West end* is ingericht als kerkruimte. De gebruikers hebben een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het gebouw en delen elkaars ruimtes waar nodig. Treffend is wat de bisschop van Portsmouth schrijft over dit project:

Dit is waarlijk een spiritueel huis. Niet alleen het derde deel dat aan de eredienst is gewijd, maar het hele complex met gemeenschapsfaciliteiten, de dokterspraktijk en haar mensen maken het tot een spiritueel geheel.²

St. Cuthbert's Copnor, foto: Diocese of Portsmouth

Open en duurzaam

Na een behulpzame alinea over de mogelijkheden die er zijn om vriendengroepen en fondsen aan een kerkgebouw te binden, wordt nog een tweetal kernwaarden uitgewerkt die kerken bij hun gebruik in het oog zouden moeten houden: 'open' en 'duurzaam' (*open and sustainable*). Ik neem het bondige betoog hier integraal in vertaling over:

'Open' betekent:

- Open voor de eredienst en voor bezoekers gedurende normale werkuren; als dit niet mogelijk is, zou er duidelijke informatie moeten zijn over de openingstijden, dienstverlening en waar men een sleutel zou kunnen vinden.
- Open in de zin van het bieden van een gastvrije atmosfeer voor iedereen, inclusief anders- of nietgelovigen, ongeacht hun aanvankelijke reden om het gebouw te bezoeken.
- Open, indien mogelijk en passend, voor partnerschap met de gemeenschap en commercie en voor elk cultureel gebruik (inclusief toerisme en educatie).
- Open door het, waar mogelijk, bieden van een goede toegankelijkheid en moderne voorzieningen.

'Duurzaam' betekent:

- Duurzaam op het gebied van het milieu: ernaar streven om de gestelde milieudoelen te bereiken en de ecologische waarde van de gebouwen en omliggende tuin te beschermen en te versterken.
- Duurzaam in de ware zin van het conserveren: een verantwoordelijk veranderingsmanagement, dat de waarde van de kerken en haar omgeving bewaart door haar betekenis en gebruik te proberen te verbeteren.
- Sociaal duurzaam, door een rijke bron te zijn die open en aantrekkelijk is voor grote delen van de gemeenschap en zo dit sociale kapitaal te kunnen inzetten.
- Economisch duurzaam: een kostendekkende missie en sociale betrokkenheid waarbij gezonde financiële reserves worden aangehouden.

Opvallend is steeds de sterke inzet op de gemeenschap. De kerk is er niet alleen voor zichzelf, maar heeft een rol op te nemen in de maatschappij en moet daarin ook partnerschappen durven sluiten die sociale samenhang kunnen vergroten. Zo kunnen kerken plekken van (hernieuwde) betekenis blijven en is het 'te groot' of 'overbodig' worden van kerken juist een kans om nieuwe groepen als bewoners te verwelkomen.

Evangelische Kirche in Duitsland

De 'multifunctionale ruimte' (*Mehrzweckraum*) kwam in Duitsland in de jaren na de oorlog in zwang. De theoloog Gunther Seibold zet in zijn thesis *Evangelischer Kirchenbau zwischen Sakralgebäude und Mehrzweckraum*³ uiteen hoe onder invloed van bijbels-theologen de Schrift zeer ernstig werd genomen. In het Oude Testament moet het volk Israël

leren leven zónder tempel, in het Nieuwe Testament wordt de waarde van het gebouw eveneens gerelativeerd: God woont niet in tempels maar in ieder van ons. Vervolgens werd op de geschiedenis van de vroege kerk gewezen, waar mensen in eigen huizen samenkwamen en later in een basilica, die geen door de liturgie bepaalde inrichting had, maar een door het openbaar gebruik ervan bepaalde. Tenslotte werd ook Luther ingezet als pion in de strijd voor de *entsakralisierung*; die immers had gezegd dat je ook 'wol draußen beim Brunnen oder anders wo' kon prediken en dat een kerk die niet meer voldeed net zo goed kon worden afgebroken 'wie man allen andern hewßern thutt'.⁴ Onder invloed van de theologie van Karl Barth, die zich concentreerde op het pure woord, en Bonhoeffer, die de secularisatie als uiteindelijke noodzaak voor het christendom zag, kon een theoloog als Kurt Marti uiteindelijk zelfs zeggen: 'Jesus Christus ist das prinzipielle, das heißt theologische Ende jedes Sakralraums und jeder Möglichkeit dazu' (Jesus Christus is het principiële, d.w.z. theologische einde van de sacrale ruimte en elke mogelijkheid daartoe).⁵

Behalve deze theologische lijn speelde ook een sociaal-ethische lijn. Als kerkbouw eigenlijk geen doel had, moest er ook geen geld aan worden uitgegeven. Er waren in de decennia van de wederopbouw grotere problemen die eerst moest worden opgelost. Men kwam met een 'Forderung nach dem Provisorium'. Ook het woord 'Mehrzwecksforderung' kwam in zwang. Onder invloed van de democratisering vond men bovendien dat de kerk de taak had een plek midden in de samenleving te zoeken: laat ze zich present stellen op scholen en daar in de aula een dienst houden, als die op zondag toch leeg is. Of, refererend aan het 'agora-model' van de Nederlandse theoloog Hans Blankensteijn: men zag een plaats voor de kerk om zich te bewijzen in forums en op de markt.

Rond het begin van de jaren zeventig kwam men van deze wel erg rigide gedachtegang terug. Het besef kwam op dat een apart gestelde ruimte als een 'vluchtoord' in een jachtige samenleving ook een eigen waarde kon hebben. De katholieke theologie bracht rond het Tweede Vaticaans Concilie het belang van een sacrale plek naar voren: een eigen ruimte die tot verstillen en ontzag leidt omdat daarin de werkelijkheid van de eucharistie, Christus' tegenwoordigheid, kan worden beleefd. Ook vond men dat een kerkgebouw weer mag tonen wat er binnenin wordt beleden, ook al is dat uiteraard mede bepaald door de tijd en plaats waarin dat wordt geformuleerd. Sterker nog: het gebouw zou zelfs moeten uitdrukken hoe de inwonende gemeente haar geloof belijdt en gestalte geeft (socio-culturele oriëntering). Tenslotte keerde het gevoel terug dat geloof en sacraliteit samenhangt met een bepaalde esthetiek, die een kerkelijke ruimte toch niet zomaar vergelijkbaar

maakt met om het even welke andere gemeenschapsruimte. Langzaam maar zeker werden de bestaande gemeenschapscentra voorzien van eigen kapellen of stilteruimtes en werden er ook weer complete nieuwe kerken gebouwd. Het 'overschot' van ruimte en de waarde van 'leegte' en 'Zweckfreiheit' (dat een ruimte niet dwingt tot een bepaald doel) werd meer en meer gewaardeerd.

In 1991 verschenen naar aanleiding van de *Evangelische Kirchenbautage de Wolfenbütteler Empfehlungen*, waaruit blijkt dat juist die socio-culturele oriëntering leidend was geworden. Het is de plaatselijke gemeenschap en haar behoeften die bepaalt hoe kerken worden gebouwd, ingericht en gebruikt. De kerkbouw laat een 'verandering van het kerkelijke zelfverstaan in de verhouding tussen kerk en wereld zien. De kerk houdt nog steeds vast aan haar verantwoordelijkheid voor het geheel van de samenleving – de randgroeperingen inbegrepen – maar zoekt ook naar nieuwe vormen'.⁶ Over de kerkruimte wordt onomwonden gezegd: 'De ruimte voor de eredienst is zodanig ingericht dat daarin te herkennen is wat er gebeurt. Het zou zo moeten zijn aangekleed dat daarin door lezing, prediking, gebed, muziek en beeldende kunst het woord van God verkondigd kan worden en de sacramenten kunnen worden gevierd. Door de actuele inrichting en uitrusting moet de ontmoeting van de gemeente met de levende God tot uitdrukking komen'.⁷ De sociaal-ethische kritiek was nog niet verstomd, maar kwam in nieuwe, actuele thema's tot uitdrukking: in het kerkgebouw moet aandacht zijn voor mensen aan de rand van de samenleving, eenvoud, ecologische verantwoordelijkheid en toegankelijkheid voor mensen met een handicap.

Zo kwam het in de recente Duitse literatuur tot een evenwicht tussen het sacrale en de multifunctionaliteit. Afhankelijk van wat een plaatselijke gemeente met haar kerkzijn wil én kan, wordt een gebouw in meerdere of mindere mate ingericht als multifunctionele ruimte, waarbij dan in het Duitse verstaan die meerdere (of 'erweiterte') functies vrijwel steeds verband houden met het leven van de gemeente, of de rond het kerkgebouw betrokken gemeenschap. Rainer Volp schreef tenslotte dat het op een 'hiërarchie van de functies' aankomt.⁸ Een overwegend godsdienstig gebruik sluit andere soorten gebruik niet uit, maar als een gemeente een sacrale uitstraling voor de eredienst prioriteit wil geven, zullen de andere functies daaraan ondergeschikt moeten zijn. Als juist de verwevenheid in de gemeenschap gestalte moet krijgen, dan denke men eerder aan een 'Sakralraum' die is ingebed in een gemeenschapscentrum.

Kirchen im Wandel

Wie de Duitse theorie in de praktijk wil zien, zou zeker eens de fraaie brochure moeten downloaden die de deelstaat Nor-

drhein-Westfalen heeft uitgegeven onder de naam *Kirchen im Wandel*.⁹ Daarin wordt in woord en beeld een bijzonder fraai overzicht gegeven van het veranderde gebruik van kerkgebouwen. Het perspectief is dat van de monumentenzorg: ‘Hoe gaan we om met de monumentale waarde van kerken?’ Dat is, zo wordt gezegd, allereerst een zaak van de kerken zelf. Als een gebouw overbodig wordt, kan allereerst gekeken worden naar gebruik door een andere denominatie, waarbij vooral migrantenkerken in beeld zijn. Gebruik door een andere religie wordt in Duitsland door zowel de Rooms-Katholieke Kerk als de Evangelische Landeskirchen afgeraden. Als seculier gebruik in beeld komt, een verbouwing tot bijvoorbeeld restaurant, concertzaal, winkel of appartementencomplex, verschijnt de overheid nadrukkelijk in beeld: vraag is dan hoe de symbolische of museale waarde van het gebouw intact blijft. Idealiter gaat het beschermen én het gebruik (op wat voor manier dan ook) hand in hand.

Allereerst volgt in de brochure dan een artikel van de Nederlandse socioloog en emeritus hoogleraar bestuurskunde, bouwkunde en natuur- en milieuvraagstukken Nico Nelissen. Hij schetst hoe de protestantse en katholieke kerken in Nederland zijn omgegaan met de enorme hoeveelheid overbodig geworden kerken. De geschiedenis overziend typeert hij daarbij een aantal ‘strategieën’ en noemt daarbij steeds een aantal sprekende voorbeelden:

- voortzetting van het religieus gebruik (zoals de Sint-Servaas in Maastricht, maar bijvoorbeeld ook de Domkerk in Utrecht)
- verruimd gebruik van de kerk (bijvoorbeeld voor lezingen, concerten, etc., zoals de Sint-Stevenskerk in Nijmegen)
- behoud van het gebouw met ‘passend’ (‘angemessen’) ander gebruik, respectvol ten aanzien van het gebouw, niet in contrast met sociale, culturele en religieuze waarden (zoals de Bergkerk in Deventer)
- veranderingen aan het gebouw en ‘passend’ ander gebruik (zoals de Buurkerk in Utrecht, in gebruik als Museum Speelklok)
- behoud van het gebouw en ‘minder passend’ (unangemessen) ander gebruik (zoals in de St.-Josephkerk in Den Bosch, die een ‘eventhall’ is geworden, tot onvrede van de plaatselijke bisschop, maar tot vreugde van de burgemeester omdat de kerk in het straatbeeld is behouden)
- veranderingen aan het gebouw en ‘minder passend’ ander gebruik (zoals Trainings- en Yoga centrum De Wedren in Nijmegen)
- gedeeltelijke sloop van het gebouw (van overbodige ruimtes) (zoals bij Ruïnekerk in Bergen, al was de overbodige ruimte daar in 1574 al ‘verwoest’)
- volledige sloop van het gebouw

(Christus Koningkerk in Nijmegen, waarvan de toren behouden bleef, als markeringsteken voor op de plaats van de kerk zelf gebouwde winkels)

Nelissen raadt de Duitsers op grond van de Nederlandse ervaringen aan om goed na te denken over de betekenis van kerkgebouwen in stad en dorp, over nieuwe vormen van religie en spiritualiteit maar vooral om zich te hoeden voor investeerders en aannemers die ‘het religieus erfgoed vooral als winstgevend vastgoed’ zien.¹⁰

Moderne kerken

Waardevol is de bijdrage van Godehard Hoffmann onder de titel *Zwischen Unverständnis und Bewunderung – Moderne Kirchen* (‘Moderne kerken – tussen onbegrip en bewondering’), waarin hij signaleert dat kerken van na de Tweede Wereldoorlog bijna vanzelfsprekend als minder beschermingswaardig worden beschouwd dan gebouwen van vóór de Eerste Wereldoorlog. Hij wijt dat aan het gegeven dat deze kerken, overigens niet anders dan oudere, een uitdrukking zijn van een tijdsbeeld. Kennelijk is het ons nog niet mogelijk om met enige afstand en be- of verwondering naar een tijd en gedachtegoed te kijken die nog heel dicht bij de onze ligt. Toch wijst hij op de bijzondere architecturale en bouwkundige kerkgebouwen uit recente tijden, niet in de laatste plaats om de vaak zeer fraai en als eenheid ontworpen inrichtingen.

Voorbeelden

Het leeuwendeel van de brochure laat in woord en beeld voorbeelden zien van ‘kerken in verandering’. De auteurs hebben daarbij een aantal categorieën ontwikkeld die volgens hen bruikbaar zijn om de verschillende modellen van andersoortig of multifunctioneel kerkgebruik in te delen:

- Kerken die gebruikt worden door andere kerkgenootschappen, zoals de Surp Sahak Mesrop in Köln-Niehl, van RK kerk naar hoofdzetel van de Armeense kerk in Duitsland. Zie afbeelding 2 op de volgende pagina.
- Citykerken met een verruimd kerkelijk gebruik, zoals de Johanneskirche in Troisdorf: achter de glazen wanden zijn diverse ontmoetingsplekken voorzien, de kerk zelf wordt gebruikt voor diensten, concerten en exposities. Zie afbeelding 3.
- ‘Begrafeniskerken’: uitvaartcentra, maar ook plaatsen waar daadwerkelijk begraven wordt of urnen kunnen worden bijgezet, zoals de St. Barbara en de St. Konrad in Marl-Hüls, waar in de R.-K. kerk een Kolumbarium is geplaatst. Zie afbeelding 4 op pag. 40.
- Charitatief gebruik (‘werkplaatsen van barmhartigheid’)
- Archief, bibliotheek of museum

Afbeelding 2: Armeense kerk in Keulen

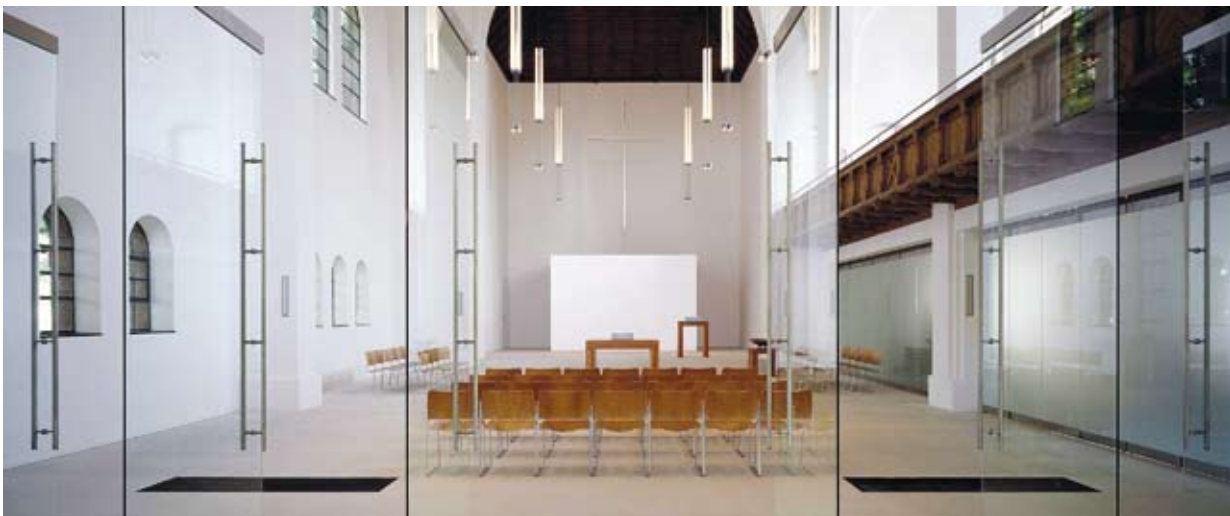
- Evenementenlocatie
- Winkel of horecagelegenheid, zoals 'Chorus Buchhandlung' in Kempen. Zie afbeelding 5.
- Wonen en werken, zoals uitgeverij 'Dialog Verlag' in de voormalige Bonifatiuskirche in Münster. Zie afbeelding 6 op pag. 41.
- 'Gepflegter Leerstand': kerken waarvan men niet weet wat

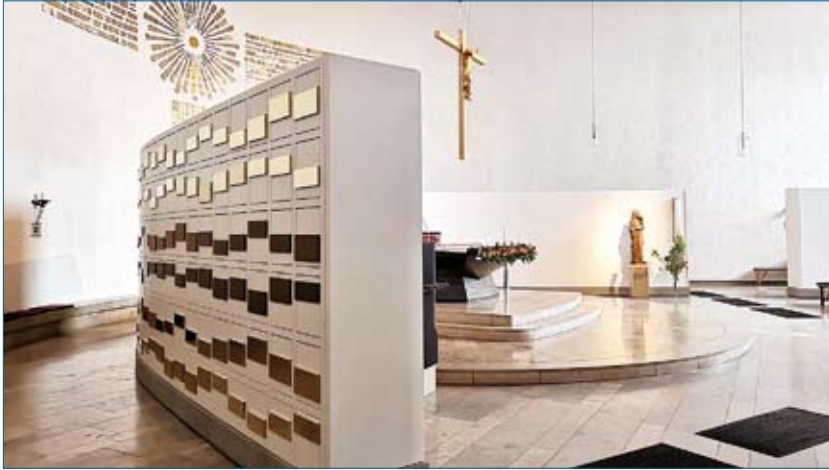
men ermee moet, maar die de moeite waard zijn om ze te bewaren en die men dus onderhoudt zonder ze verder te gebruiken. Als voorbeeld de Heilig Kreuz Kirche in Gelsenkirchen, die enkele jaren leeg stond en inmiddels een ruimte voor congressen en concerten is. Zie afbeelding 7.

Opvallend aan vrijwel alle gegeven voorbeelden is allereerst de meestal goed geslaagde pogingen om de gebouwen, hoe ze ook worden gebruikt, met goede smaak en kwaliteit te restaureren, opnieuw in te richten of om te bouwen. Uit alle voorbeelden ademt respect voor de architectuur en de waardigheid van het gebouw. Daarnaast lijkt ook hier, zoals tevens in Engeland wordt geprobeerd, het oog steeds gericht op een gebruik dat de samenleving in z'n geheel ten goede komt: er wordt gezocht naar

vormen van gebruik waarin ontmoeting centraal staat of waar verdieping wordt aangeboden, vaak op een verrassende manier en ten dienste van groepen die eerder blijkbaar geen onderdak met enige statuur hebben gehad. Ieder die in eigen dorp of wijk nadenkt over herbesteding of verruimd gebruik van kerkgebouwen, kan ik deze brochure van harte aanbevelen! •

Afbeelding 3: Johanneskirche in Troisdorf. Foto: Thomas Riele

Afbeelding 4: Kolumbarium in St. Barbara te Marl (Kreisdekanat Recklinghausen), Duitsland.
Foto: *Kirche und Leben*

Afbeelding 5: Chorus Buchhandlung in Kempen (D). Foto: Dewey + Blohm-Schröder Architekten

Verder lezen?

John Inge, *A Christian Theology of Place*, Farnham, 2003

Katharine Green, 'An understanding of Place: What Should we do with Old Church Buildings?', in *Theology and Ministry* vol. 1, Durham, 2012, te downloaden via <https://www.dur.ac.uk/theologyandministry/volumes/1/church-buildings/>

Nigel Walther, *Church Buildings for People: Reimagining Church Buildings as Nourishing Places*, Cambridge, 2014

Gunther Seibold, *Evangelischer Kirchenbau zwischen Sakralgebäude und Mehrzweckraum*, München, 2001 (als PDF te downloaden via www.kirchbau.de)

Manfred Keller (red.), *Erweiterte Nutzung von Kirchen: Modell mit Zukunft*, Münster, 2008

Oliver Meys, Birgit Gropp (red.), *Kirchen im Wandel*, Düsseldorf, 2010

Stefan Kopp, *Der liturgische Raum in der westlichen Tradition: Fragen und Standpunkte am Beginn des 21. Jahrhunderts*, Münster, 2011

Sara Stengel, *Heiliger Ort im Mehrzweckraum: Der Gemeinderaum als Gottesdienstraum*, München, 2014

Websites

'Sharing your buildings and finding partners', website van de Church of England:

<https://www.churchofengland.org/more/church-resources/churchcare/advice-and-guidance-church-buildings/sharing-your-building>

'Zukunft Kirchenräume', website van Baukultur Nordrhein Westfalen:

<https://www.zukunft-kirchen-raeume.de/>

Afbeelding 6: Uitgeverij 'Dialog Verlag' in de voormalige Bonifatiuskerke in Münster. Foto: Ben Kuhlmann

Afbeelding 7: Heilig Kreuz Kirche in Gelsenkirchen. Foto: Magdalena Gruber

¹Zie <https://www.churchofengland.org/more/church-resources/churchcare/advice-and-guidance-church-buildings/sharing-your-building>

²Zie https://www.churchofengland.org/sites/default/files/2018-11/CCB_St-Cuthbert_Copnor_Portsmouth_Community-use.pdf

³Gunther Seibold, 'Evangelischer Kirchenbau zwischen Sakralgebäude und Mehrzweckraum. Praktisch-theologische Aspekte zur Kirchenbaudebatte in der Bundesrepublik Deutschland', te raadplegen via www.kirchbau.de

⁴Kirchenpostille 1522

⁵Geciteerd uit Oskar Söhngen, 'Der Begriff des Sakralen im Kirchenbau' in: G. Langmaack (red.), *Kirchenbau und Ökumene. Evangelische Kirchenbautagung in Hamburg 1961*, Hamburg 1962, p. 185

⁶Wolfenbütteler Empfehlungen 1 (o.a. te raadplegen via <https://www.kirchenrecht-ekir.de/pdf/2921.pdf>)

⁷Wolfenbütteler Empfehlungen 2

⁸'Geistliche Gemeinschaft oder soziale Anlaufstellen? Die Kirchen und ihre Gemeinden' in: Wolfgang Schuster (red.): *Kirche im Mittelpunkt? Fachtagung in Schwäbisch Gmünd 4.-6. September 1991; Kongreßbericht* (Schwäbisch-Gmünd 1991, p. 77)

⁹De brochure is gratis te bestellen of in 2 delen te downloaden via <https://stadtbaukultur-nrw.de/publikationen/archiv/kirchen-im-wandel/>

¹⁰*Kirchen im Wandel*, p. 17